

RECENSIES

Bernard Delmaire, ed., *Le compte général du receveur d'Artois pour 1303-1304* (Koninklijke commissie voor geschiedenis; Brussel: Paleis der Academiën, 1977, cxxvii + 311 blz.).

Het graafschap Artesië werd in 1237 als apanage opgericht en bleef een zelfstandig territorium tot het in 1384 bij het graafschap Vlaanderen werd ingelijfd. Uit deze periode bleef een vrij omvangrijke documentatie, vooral van financiële aard, bewaard, die nog haast niet werd aangeboord. Als een soort van referentiebasis werd nu de oudst bewaarde rekening van de algemene ontvangsten van het graafschap, deze van het rekenjaar mei 1303-mei 1304, integraal gepubliceerd. Het mag op het eerste gezicht bevreemdend lijken dat van toch essentieel seriële bronnen slechts één specimen wordt uitgegeven. De auteur was zich hiervan terdege bewust en heeft, in een heldere en sterk gefundeerde inleiding, de rekening gesitueerd in de geschiedenis van het graafschap en van het grafelijk domein en in de evolutie van de grafelijke financiën. Als dusdanig is de inleiding als het ware uitgegroeid tot een volwaardige bijdrage tot de geschiedenis van het publieke financiewezen, waarbij niet slechts de administratieve en institutionele structuren aandacht krijgen, maar waarbij ook aan de diverse inkomsten en uitgaven aandacht wordt besteed. In tabellen wordt zelfs ter vergelijking het beschikbare cijfermateriaal vanaf 1187 tot 1308 aangevoerd. De netto-ontvangsten van de rentmeester-generaal van Artesië bij het begin der'veertiende eeuw beliepen tussen 14.000 en 21.000 lb. parisis. Zij lagen aldus beduidend onder bij deze van de graven van Vlaanderen en van Bourgondië. Eigenaardig genoeg blijken zij in de vijftiende en zestiende eeuw nauwelijks te zijn gestegen. De voornaamste bronnen van inkomsten waren de justitierechten, de domeinbossen en de tolleren (Bapaume!).

De rekening van 1303-04, in een Picardisch dialect gesteld, is in feite de transcriptie in een perkamenten register van de diverse rolrekeningen der veertien plaatselijke baljuws en van deze van de ontvanger zelf. De uitgever geeft in voetnoot telkens bij de uitgave aan of de oorspronkelijke rolrekening bewaard is, maar signaleert slechts in zijn inleiding in het algemeen hoe de 'scribes' van de grote rekening met de tekst van de diverse rolrekeningen zijn omgesprongen. De uitgever is trouwens bijzonder zuinig met voetnoten bij de tekstuitgave. Hij signaleert bij de betreffende posten wel de eventueel bewaarde kwijting of betalingsorder evenals manifeste rekenfouten. De herleidingen van data gebeurden in de tekst zelf tussen vierkante haken, maar blijven soms achterwege. De uitgever is er in geslaagd, althans te oordelen naar het fotografisch weergegeven tekstfragment, een betrouwbare transcriptie te bezorgen en in elk geval een vlot leesbare en overzichtelijke tekst.

Een register van eigennamen, dat tevens personen en plaatsen identificeert, vergemakkelijkt een snel gebruik. Het bijgevoegd glossarium werd daarenboven opgemaakt als zakenregister. De inleiding en de tekst zijn bovendien toegelicht met drie uitstekende kaarten. In meer dan één opzicht is deze rekeninguitgave een model.

R. van Uytven

D. E. H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ±1345 en ±1415* (Leiden: New Rhine Publishers, 1978, xiii + 395 blz., f30,-, te bestellen bij de auteur, p.a. Middelste Gracht 4, Leiden, ISBN 90 6227 997 x).

Onder deze wat gezochte titel gaat een belangwekkend Leids proefschrift schuil dat resoluut de richting van het archiefmateriaal, in het bijzonder van seriële bronnen heeft gekozen. Deze beide kwalificaties verdienen inderdaad te worden aangestipt omdat ze met be-

trekking tot de middeleeuwse geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden allerminst gemeengoed zijn. Het zal dan ook niet verbazen dat dr. De Boer hier heel wat nieuw materiaal kon verzamelen waardoor vele gevestigde opvattingen herzien of genuanceerd worden.

In een eerste grote afdeling komen demografische ontwikkelingen aan de orde. Op dit gebied ontwikkelt de auteur vele nieuwe belangrijke inzichten, met name betreffende het heersen van pestepidemieën in steden en op het platteland, beginnend met de Zwarte Dood van 1349-51, en zich tienjaarlijks herhalend gedurende de beschouwde periode. Op overtuigende wijze wordt het diepgaande en verstorende effect van deze terugkerende sterftegolven aangetoond. Een tweede gewichtige conclusie betreft de omschakeling, tijdens de tweede helft van de veertiende eeuw, van graanproductie naar turfstekerij, en waar deze ook al snel haar beperkingen vertoonde, naar verstedelijking. Dankzij een hele reeks indicatoren wordt immers de daling vastgesteld van de opbrengst van korentienden in de veengebieden en drassige kleistroken langs de rivieren. Door inklinking en watersnood (onder meer de overstromingen van 1374-75) liep de tewerkstelling op het platteland terug, wat een aanzet gaf in de richting van de verregaande verstedelijking en commercialisatie die Holland in de volgende eeuwen is gaan typeren. Een derde grote stelling die duidelijk uit dit onderzoek naar vore treedt, geeft aan dat tijdens de tweede helft van de veertiende eeuw een uiteenlopende ontwikkeling plaatsvond in de grote en de kleine steden. Deze laatste vertoonden een tendens tot stagnatie, terwijl Leiden, Gouda en Delft een sterke groei te zien gaven, die gepaard ging met economische concentratie en industriële specialisatie.

Uit deze opgave moge al blijken dat gedetailleerd bronnenonderzoek dr. De Boer niet heeft afgehouden van de synthetische blik, die bij uitstek in de Slotbeschouwing verrassend helder blijkt. Dit boek behandelt vele aspecten van de 'Noordhollandse' economie, met als twee grote afwezigen de visserij en de steenbakkerij. Door deze opzet, die steeds dicht bij de bron is gebleven, en waarbij menig uitvoerig citaat in het betoog niet wordt geschuwd, worden bouwstenen aangedragen voor vele latere onderzoeken. Gelet op het nog vrij onontgonnen werkt terrein was deze aanpak gerechtvaardigd, hoewel het betoog er wel wat brokkelig door is geworden. De sterke oriëntatie op de interpretatie van het schaarse en ondoorzichtige bronnenmateriaal zal menig ander onderzoeker ten goede komen, zoals ook de vele tientallen bladzijden tabellen hun nut zullen bewijzen in andere verbanden.

Mogelijk is de auteur hier en daar toch nog te sterk in de ban gebleven van zijn bron. De concentratie op in hoofdzaak de inkomsten van de landsheren leidt mogelijk tot de vervorming van het beeld vanuit deze ene optiek. Zou de inkomstendaling die op vele gebieden wordt vastgesteld rond 1400 niet ten dele kunnen voortspuiten uit een verschuiving van de belastingheffing zelf? Deze vraag komt naar voor ten aanzien van de dalende betekenis van het wildernisregaal (268), maar in veel andere verbanden zou het zinvol geweest zijn na te gaan in hoeverre de grafelijke rechten constant een afspiegeling vormden van een economische realiteit (bijvoorbeeld inzake de stedelijke industrieën, 288 vlg.).

De vele thema's worden door de auteur middels een op een grondige kennis van de literatuur gesteunde inleiding in hun verband geplaatst. Er valt nog te vermelden dat hij op verschillende punten blij geeft van belangstelling voor een theoretische probleemanalyse, op welk gebied hij innoverend werkt binnen de Nederlandse mediëvistiek.

De rijkdom van het door De Boer gepresenteerde materiaal en de moeilijkheden die de interpretatie toch steeds oproept, nodigen de recensent uit tot het heroverwegen van de gegevens en berekeningen. Daarbij kunnen de auteur geen echte fouten of gebreken worden verweten; de vraag en de suggestie zijn hier de passende toon. Mijn eerste reeks bedenkingen betreft de vergelijking tussen de 'Inquisitie' van 1369 met het register van 'afkoop' van

1371, twee waardevolle bronnen, die de auteur gebruikt om de sterfte door de pest van 1369 te bepalen in enkele dorpen ten zuiden van Leiden (96-111). Eenieder die zich heeft beziggehouden met namenlijsten uit de veertiende en vijftiende eeuw weet hoe moeilijk het is deze met elkaar in overeenstemming te brengen, hoe dicht bij elkaar ze ook ontstaan mogen zijn. De verschillende aard van de documenten, hun verschillend doel, de eigenaardigheden van de individuele tellers en opstellers, de onvaste schrijfwijze van namen zijn zoveel redenen van afwijkingen. In dit licht wekt het geen verbazing dat voor de vier bedoelde dorpen slechts 42% van de namen die in de 'Inquisitie' van 1369 vermeld staan, terugkeren in het register van 'afkoop' twee jaar later. Deze factor maakt mijns inziens de poging om met deze bronnen het sterftecijfer door pest te berekenen a priori tot een hachelijke onderneming. De discrepantie wordt mogelijk nog vergroot door de toepassing van coëfficiënten: 6 in het ene geval, 100:31 in het andere. Afgezien van de juistheid van deze cijfers, dient de vraag gesteld of ze wel met elkaar overeenstemmen. Het risico is namelijk groot dat een licht verschil in de verrekening van de gezinsgrootte tot een afwijking van enkele procenten leidt na de vermenigvuldiging. En dan de keuze van de factor: De Boer gaat uit van 62% volwassenen/communicanten in een totale populatie. In het algemeen is hiervoor het cijfer 66% aanvaard, zodat De Boers keuze een sterkere vertegenwoordiging van de leeftijdsgroepen onder veertien jaar veronderstelt. Dit is echter net het omgekeerde van wat men mag verwachten na een pestepidemie. Biraben, *Les hommes et la peste*, I, 218-23, stelt dat, als er al leeftijdsdifferentiatie aantoonbaar is, de zeer jonge kinderen en adolescenten relatief de meeste slachtoffers telden. R. Schofield toonde in een recentere studie op een methodisch zeer stringente wijze aan dat bij uitstek de minder dan veertienjarigen oversterfte vertoonden door pest ('An Anatomy of an Epidemie', in: *The Plague Reconsidered* (Cambridge, 1977)110-18). Als er dus al redenen waren om af te wijken van de normale verhouding, had deze in de andere richting gekozen dienen te worden, namelijk door aan de volwassenen een hoger aandeel in de totale bevolking toe te kennen. Toch blijf ik aarzelen om deze stap te bepleiten omdat die eigenlijk een 'petitio principii' impliceert: om aan te tonen hoe sterk de pest heeft gewoed, voert men vooraf al een effect (gewijzigde leeftijdsopbouw) in. Dat het niet om een verwaarloosbaar verschil gaat, moge blijken uit het feit dat bij een 'normale' leeftijdsopbouw (dat wil zeggen de mannelijke volwassenen tellen voor 33% van de totale bevolking) de sterfte door pest 41% zou bedragen in tegenstelling tot de 37% van De Boer. Nog andere aarzelingen bekruipen me bij deze berekeningen: hoe verklaart de auteur de herkomst van de 58% nieuwe namen in 1371? Is dit verschil niet te groot om buiten beschouwing te worden gelaten? Ook denk ik dat het willekeurige 'normale' sterftecijfer van 3% niet zondermeer kan worden toegepast op de jaren 1369 en 1370 daar de sterfte vaak ook tijdens een volgend jaar uitzonderlijk hoog blijft. Veel twijfels dus bij een heel verfijnde vergelijking, waarbij de vraag rijst of zoveel methodisch raffinement wel goed past bij zo onzekere basisgegevens. Want twijfel over het globale resultaat bestaat althans bij mij niet: je voelt op je klompen dat er in de dorpen ten zuiden van Leiden een abrupte bevolkingsafname is opgetreden!

Een tweede bemerking betreft de invloed van de muntwaarde op het prijspeil. In een zeer uitvoerige paragraaf bespreekt De Boer enkele monetaire mechanismen (169-90) omdat hij terecht stelt dat de evolutie van lonen en prijzen niet los daarvan kan worden gezien. Dit verband werkt hij echter op slechts één plaats uit (207), terwijl het mijns inziens de moeite zou hebben geloond om na te gaan in hoeverre de opwaardering van 1393-94 verantwoordelijk is geweest voor een daling van lonen, tarieven en prijzen gedurende een korte of langere tijd. Buitenlandse voorbeelden wijzen inderdaad in die richting. Zelf stelde ik in een vijftiental tabellen die continue gegevens bevatten voor de jaren negentig, in de jaren 1393-

94 een daling vast die vaak ca. 1/3 bedraagt. Zou die niet eerder te verklaren zijn door een deflatoire aanpassing dan door stagnatieverschijnselen waarnaar de auteur wellicht te gemakkelijk grijpt (325)?

Mijn derde reeks opmerkingen betreft de reeksen van lonen en prijzen. Mijs inziens had voor deze waardevolle maar nog disparate gegevens de interpretatie nog verder doorgevoerd kunnen worden. De prijzen van agrarische produkten (195-99) weerspiegelen zeker niet een marktsituatie, gelet op hun verstarring over verschillende jaren, en het frequent voorkomen van bepaalde ronde getallen (veelvouden van 12). Had hier de berekening van correlaties per graansoort en per jaar geen duidelijkheid kunnen bieden? Zo hadden ook de correlaties tussen prijzen en opbrengsten uitgewerkt kunnen worden evenals enkele vergelijkingen met andere gewesten (met name via het boek van mw. Tits). Bij de interpretatie van de loonreeksen konden nader worden betrokken: inflatie, pestgolven, verstedelijking c.q. schaarste aan landarbeid (met name in het geval van de turfdelvers), en wat de bouwsector betreft, het zeer variabele karakter van de werkgelegenheid. In het algemeen hadden lonen en prijzen, uitgedrukt in dezelfde, werkelijk gehanteerde munt, vergeleken kunnen worden. De gepubliceerde cijfers zijn weliswaar niet optimaal, maar laten toch interessante conclusies toe.

Tot slot nog enkele details. Het is jammer dat De Boer is afgeweken van de regel om in grafieken discontinue gegevens niet te verbinden, zelfs niet met een stippellijn. Hij wekt aldus in vele gevallen onjuiste indrukken. Systematisch gebruikt hij de term produktiviteit onjuist (211, 217, 288, 309, 335, 337). Bij de studie van de tienden had het baanbrekende werk van J. Goy en E. Le Roy Ladurie, ed., *Les fluctuations du produit de la dîme* (Parijs-Den Haag, 1972) aan de orde gesteld moeten worden. Ook de Franse demograaf J. P. Poussou komt er slecht af: hij werd verminkt tot Pousson (135, 385).

Het besluit moet luiden dat de Boer met dit boek heel goed en belangrijk werk heeft geleverd, dat kostbaar materiaal bevat en nieuwe inzichten opent. Zijn alertheid op methodische problemen en vraagstukken van interpretatie vormen een zeer nuttige bijdrage tot de studie van dit nog veelbelovend terrein.

W. P. Blockmans

Gérard Moreau, ed., *Le journal d'un bourgeois de Tournai. Le second livre des chroniques de Pasquier de la Barre (1500-1565)* (Koninklijke commissie voor geschiedenis; Brussel, 1975, liii+505 blz.).

Pasquier de la Barre werd in het eerste kwart van de zestiende eeuw te Doornik geboren. Door huwelijk behoorde hij tot de notabelen van zijn geboortestad. In 1559 werd hij er procureur des konings. Montigny was zijn machtige beschermer. Pasquier de la Barre die reeds calvinistische sympathieën had werd voor een gewetensconflict geplaatst toen hij als procureur des konings de openbare orde moest handhaven en diende op te treden tegen aanhangers van de nieuwe leer. Zijn passieve houding leidde tot zijn ontslag door de Raad van State. Dank zij de steun van gouverneur Montigny kon hij een come back verwezenlijken. Begin 1566 werd hij procureur-generaal van Doornik, ondanks scherp verzet van katholieke zijde. Ofschoon De la Barre optrad tegen de beeldstormers ging hij toch in de katholieke repressie ten onder. Zijn beschermheer Montigny had inmiddels de Spaanse reis ondernomen vanwaar hij niet zou weerkeren. In februari 1567 werd De la Barre afgezet, trachtte nog Engeland te bereiken maar werd in Vlissingen gearresteerd. De Raad van Beoerten veroordeelde hem ter dood en in 1568 werd hij in Vilvoorde terechtgesteld.